

Een veelzijdig bedriegertje in de wereld van het katholieke kerkboek: Het vermeerdert paradysken in de Centrale Oud-Katholieke Bibliotheek

THEO CLEMENS

Achter de façade van de Utrechtse universiteitsbibliotheek gaan allerlei bijzondere collecties schuil. Eén ervan staat bekend als de Centrale Oud-Katholieke Bibliotheek of de COKB. Deze naam is in feite ons eerste bedriegertje, want de COKB is ondanks de plannen die aan de oprichting ervan ten grondslag hebben gelegen nooit tot een echte centrale bibliotheek van de Oud-Katholieke Kerk uitgegroeid. Deze collectie mag dan misschien wat minder ‘centraal’ zijn, ze lijkt al snel goed ontsloten te zijn dankzij een gedrukte *Catalogus van de Centrale Oud-Katholieke Bibliotheek* en twee supplementen. Daarmee vormen deze drukwerken ons tweede bedriegertje: meer dan de helft van de titels zit er niet in. Om deze onvolledigheid de wereld uit te helpen is in 1979 een lijst opgemaakt van maar liefst 108 getypte vellen op A4-formaat, maar deze is slechts selectief gebruikt bij de samenstelling van *La bibliothèque jansénienne de l'Église d'Utrecht* uit 1980. Daardoor heeft het kunnen gebeuren dat ik op het bestaan van het kerkboek dat in deze bijdrage de hoofdrol speelt, nota bene door een medewerkster van The British Library attent ben gemaakt! Pas door de komst van de computer-catalogus is het probleemloos te vinden voor wie er naar zoekt.

Het bewuste boek staat in de lijst van 1979 onder het signatuur 323 K 6 genoteerd als *Paradysken, Het vermeerdert, des hemels [...]* en als verschenen te Antwerpen in 1750. Het ziet er heel gewoon uit. De band is van haaienleer en mist alle opsmuk. Er zijn geen zilveren sloten. De rug en de platten zijn zwart, zonder een mooie bestempeling of een titelveld met gouden letters. De antiquarische waarde van dit boek wordt bovendien gereduceerd, omdat band en boekblok vermoedelijk wel bij elkaar horen, maar nog niet zo lang geleden opnieuw zijn gekoppeld. Voor de liefhebber van het oude boek is dat toch een minpunt. Daar staat tegenover dat het boekblok zelf compleet bewaard is. Er zijn zelfs nog onbedrukte bladzijden voorin en achterin.

Met zijn onooglijke buitenkant moet COKB 323 K 6 het, althans op het eerste gezicht, ook niet hebben van zoiets als een unieke inhoud. De typografische titelpagina heeft een wijdlopige, door opmaakverschillen heel duidelijke, maar per saldo toch al lang bekende boodschap (afbeelding 1). Dit is een ‘paradysken’ en nog wel een paradysken dat ‘des hemels’ en bovendien ‘vermeerdert’ is en door Maria kopers probeert lokken. Typografisch zijn de woorden ‘onse lieve vrouw’ weliswaar maar half zo groot gezet als ‘paradyske’, maar dat wordt ruimschoots gecompenseerd door het gegraveerde titelvignet van 45 bij 65 millimeter met Maria als de centrale figuur. Welnu, kerkboeken met een dergelijke titel en een soortgelijk titelvignet zijn

niet in 1750 uitgevonden. Ze waren al in 1675 op de markt en mogelijk zelfs nog eerder. De titelpagina wekt de indruk dat COKB 323 K 6 een zoveelste herdruk en bijgevolg een boek zonder toegevoegde waarde is.

Deze eerste indruk is echter bedrieglijk, evenals de aanwezigheid van dit kerkboek in een oud-katholieke collectie. De bewaarplaats suggereert een werk dat past bij de augustijnistische vroomheid van de Clerezie, maar één van de voormannen ervan heeft juist in een kritische bespreking uit 1705 een kerkboek met de bovenstaande titel duidelijk afgekeurd, onder meer vanwege een aflat van 80.000 jaar. Hoe kan het dan dat dit gewraakte kerkboek, en nog wel in een zo late editie, in de Centrale Oud-Katholieke Bibliotheek zit? Zouden ze dan stiekem toch die enorme aflaten hebben geapprecieerd? Of werden dergelijke boeken verzameld om de ‘roomsen’ te volgen en te kunnen bekritisieren? Op beide vragen moet ontkennend geantwoord worden. Uit herkomstgegevens blijkt het kerkboek te hebben toebehoord aan Maria Bosmeijer, echtgenote van Barent van Tonningen. Moeder Maria heeft er tussen 1767 en 1776 niet alleen de doopdatum van zeven (van haar twaalf) kinderen in aangegetekend, maar ook de namen van de doopvaders. Ze noteerde vijf dopen te weinig en gaf andere namen aan de doopvaders dan die in het doopboek staan, maar dankzij haar weten we dat het gezin kerkte in ‘t Boompje, een minderbroedersstatie in de Kalverstraat te Amsterdam. Ze waren dus ‘rooms’. Vermoedelijk hebben de samenstellers van de gedrukte catalogi het ‘roomse’ karakter van

323. K. 6
HET VERMEERDERT
PARADYSKEN
DES HEMELS,

Vergiert met veele Christelyke Oeffeningen,
dagelyksche Litanien, ende gecorri-
geerde kleine Getyden van

ONSE LIEVE VROUW:

Met veel Ziel-roerende

G E B E D E N.

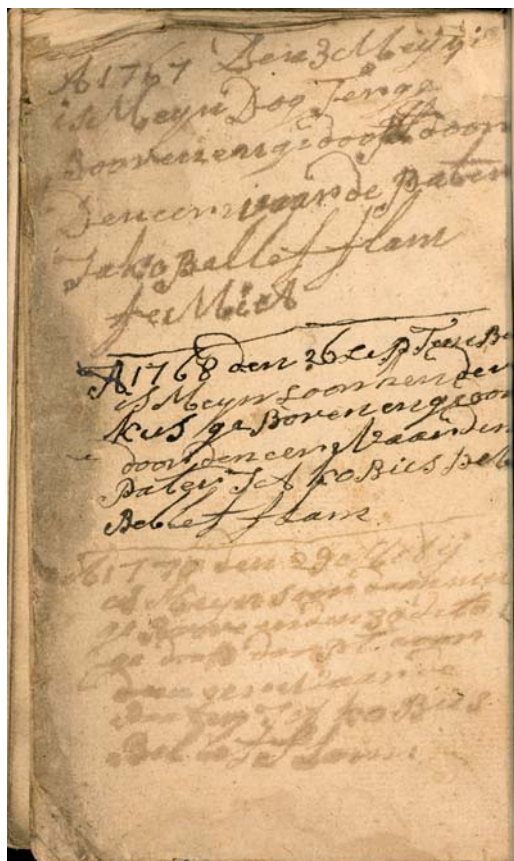
Op nieuws vermeerdert en verbeterd.

T E A N T W E R P E N,
Voor **THEODORUS KRAJENSCHOT,**
Boekverkoper op de hoek van de Heerengragt
en Heysteeg, in de Berg Sinai, 1750.

◀ 1
Titelblad van Het vermeer-
dert paradysken (1750)
(Utrecht UB, 323 K 6).

2 ►
Genealogische aantekeningen op schutblad (Utrecht UB, 323 K 6).

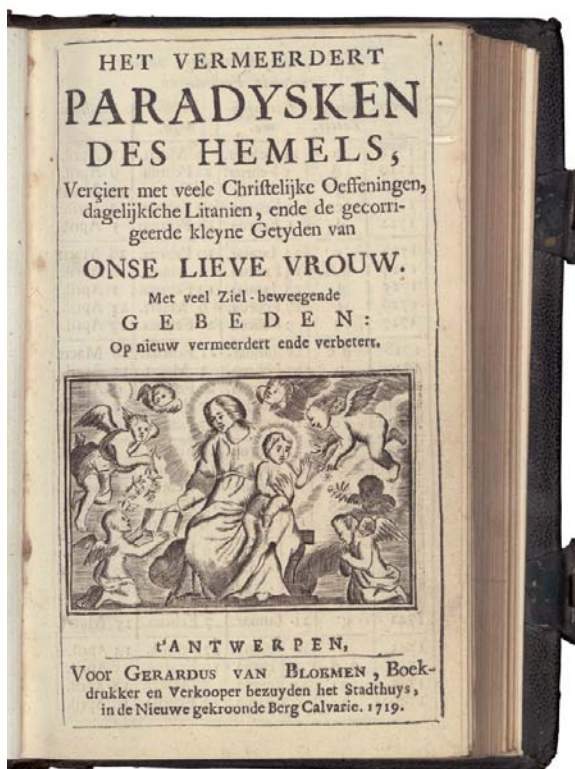

COKB 323 K 6 onderkend en Het vermeerdert paradyske van 1750 bewust niet gerekend tot het eigen erfgoed (afbeelding 2).

Daar hadden ze geen ongelijk in. Dat blijkt wel uit de bespreking die aan twee 'vermeerderde paradyskens' gewijd is door Pontianus Polman, franciscaan en kenner bij uitstek van katholiek Nederland in de achttiende eeuw. Bij een uitgave uit 1765, van de Erven van Weduwe C. Stichter uit Amsterdam, tekent hij aan dat de aankondiging van vermeerdering en verbetering ook al in 1720 het titelblad sierde en dat er in feite al lang niet veel in veranderde (afbeelding 3). Overigens, ook het in 1705 afgekeurde kerkboek stond al op naam van een Stichter en de goedkeuringen van al deze Stichteredities zijn afkomstig van dezelfde censor en afgegeven op dezelfde datum. Het betreft P. de Roeck, wiens keur van 29 juli 1675 later verbasterd is tot 29 juli 1685 en zelfs 29 juli 1695, ook al was volgens de criticus uit 1705 de boekenkeurder uit Brussel al vóór 1685 overleden! Volgens Polman is het vermeerdert paradysken pas ingrijpend gewijzigd, toen de Amsterdamse boekverkoper Theodorus Crajenschot het overnam van de Erven Stichter en in 1772 met behoud van de oude titel 'een nauwelijks meer te herkennen' eigen versie in omloop bracht.

Hier heeft Polman zich laten bedriegen. De

3 ►
Titelblad van een uitgave van het 'oude' Vermeerdert paradysken (Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UVA), Bijzondere Collecties OTM 62-7167 1).

4 ►►
Titelblad van een exemplaar van de oudst bekende druk van de Godvrugtige Leidsman (Utrecht UB, THO: ALV 89-371).

Crajenschot-versie van 1772 is vrijwel gelijk aan die van 1750 en is ondanks de titel geen bewerking van het kerkboek van 1675 maar iets nieuws. Een aanwijzing in die richting geeft de kerkelijke goedkeuring. In het kerkboek van 1750 is deze niet langer getekend door De Roeck uit Brussel, maar door Joannes de Clercq uit Gent, en niet afgegeven op 29 juli 1675 maar op 20 mei 1735. In Crajenschots 1772-editie is deze approbatie bovendien nog aangevuld door een tweede keur. Dit keer is ze afkomstig uit Antwerpen, getekend door J.L. de Carraial (= Carvajal) en gedateerd op 14 mei 1706. Aangezien destijds een kerkelijke goedkeuring verplicht was en moest plaatsvinden in het kerkelijk district van de drukker/uitgever en/of van de boekverkoper, hebben we met terugwerkende kracht ineens uitzicht op een nieuw kerkboek, waarvan de geschiedenis begint te Antwerpen in 1706, wordt voortgezet te Gent in 1735 en ons uiteindelijk leidt naar Amsterdam, waar Crajenschot sinds 1745 boekverkoper was op de hoek van de Herengracht en de Heisteeg, in de Berg Sinai.

Helpt menigmaal de approbatie bij het reconstrueren van een uitgavegeschiedenis, dit keer zet ze ons op het verkeerde been. Van *Het vermeerdert paradysken* van 1750 is tot nu toe geen oudere versie gevonden, noch in Gent noch in Antwerpen. Er is daarentegen wel een ander kerkboek met dezelfde goedkeuringen en dezelfde verbastering van de naam Carvajal. Dat andere kerkboek is verschenen onder de titel *Godvrugtige leidsman, aanwyzende de weg ten hemel, door oefeningen en gebeden, en de kleine getyden van de H. Maaagd Maria, met veelvuldige godvrugtige gebeden en litanien*. In de uitgavegeschiedenis ervan figureert, op basis van catalogi van Crajenschot, een tweede druk uit 1750 en een derde uit 1758, maar de oudste nog bewaarde exemplaren zijn jammer genoeg pas van de vierde druk uit 1764. Daardoor kan niet met zekerheid worden vastgesteld of de *Godvrugtige leidsman* en *Het vermeerdert paradysken* in 1750 een eeneiige tweeling waren. Het is echter wel heel aannemelijk, gelet op de gelijke inhoud en paginering van de beide drukken in 1772 en 1783 (afbeelding 4).

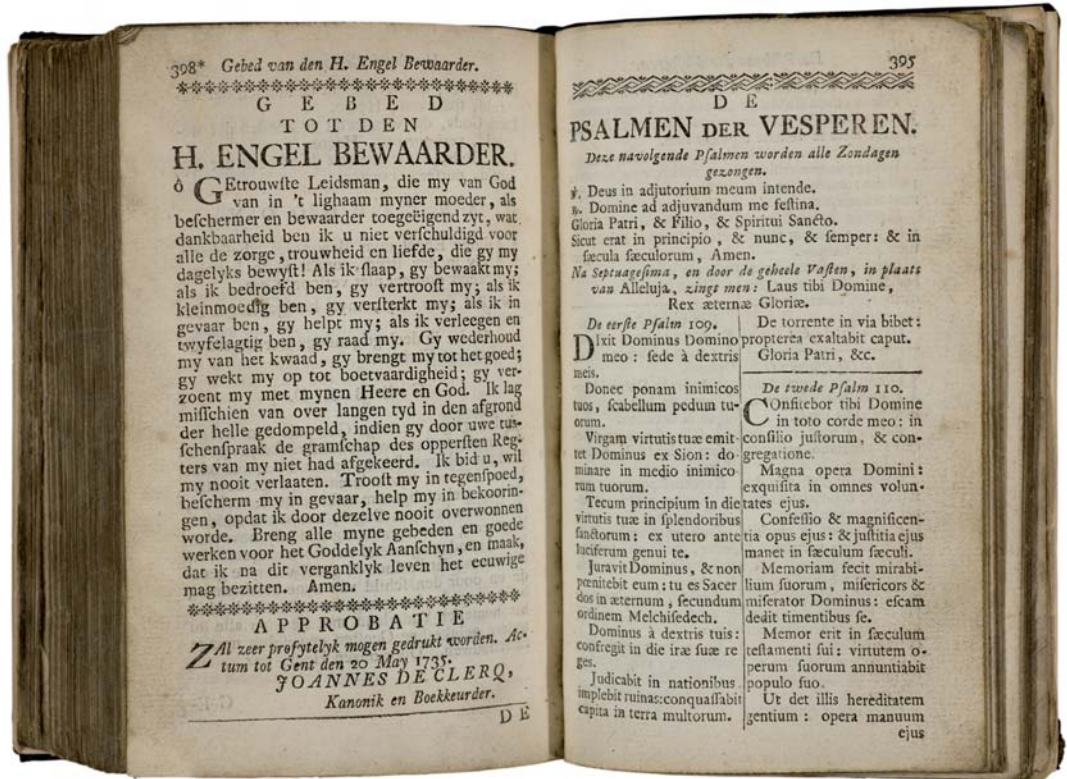
Daarmee stuiten we op een opmerkelijke praktijk in de uitgave van kerkboeken, te weten het gelijktijdig uitgeven van eenzelfde druk onder meer dan één titel. De logica achter dit bedriegertje is niet helemaal duidelijk, maar wellicht wedde de nieuwkomer Crajenschot – hij was pas sedert 1745 in Amsterdam werkzaam – op twee paarden. In 1748 had hij samen met twee collega's een nieuw kerkboek op de markt gebracht onder de titel *Den*

dag van een christen geheiligd door gebed en d'overdenking, maar een echt succes was dat niet geworden. Door dit keer zowel een oude als een nieuwe titel te gebruiken, kon hij verkopen aan klanten die eigenlijk kwamen voor iets vertrouwds en tegelijkertijd de zoekers naar iets nieuws tevreden stellen. Hoe dit ook zij, hij heeft deze tactiek volgehouden tot zeker in 1783 en gaf in de periode 1750-1783 niet alleen op zijn minst drie keer *Het vermeerdert paradysken* uit maar ook vijf maal de *Godvrugtige leidsman*.

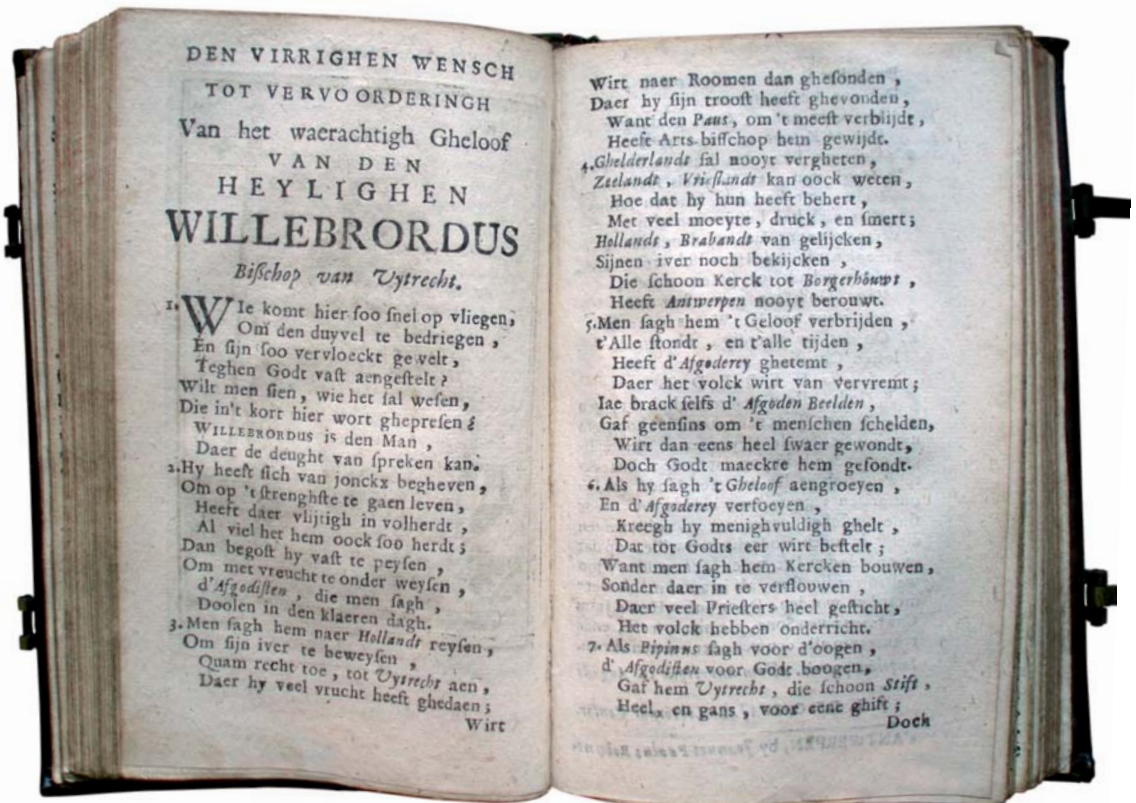
Laten we echter terugkeren naar de goedkeuringen en stil staan bij het gegeven dat de oudste goedkeuring nog niet in COKB 323 K 6 staat, dat de naam van de censor vanaf het begin verbasterd is en dat er ook iets bedrieglijks is met de keur van 1735. Een goedkeuringsbericht staat doorgaans ofwel in de buurt van het titelblad ofwel helemaal aan het eind, direct vóór of ná de inhoudsopgave. In *Het vermeerdert paradysken* is op dit punt iets vreemds aan de hand. De approbatie van De Clercq, die op het eerste gezicht gewoon aan het slot staat, maakt bij nader inzien deel uit van een ingelast stukje tekst. De pagina's 395-398 staan er dubbel in, eerst met een asterisk (voor een litanie van de heilige engelbewaarder) en daarna zonder (met de vespers). De goedkeuring, die normaal gesproken na de vespers of na de ongepagineerde inhoudsopgave thuis hoort, staat in 1750 onderaan p. 398* (afbeelding 5). Daardoor rijst onwillekeurig de vraag of ze wellicht slechts bij de ene ingevoegde litanie hoort en of ook de goedkeuring van 1706 niet op een vergelijkbare manier is ingeschoven en een veel grotere lading is gaan dekken dan ze bij de afgifte had. En als de argwaan eenmaal gewekt is, valt ineens op dat de goedkeuringstekst van 1750 beperkt is tot: 'zal zeer profytelyk mogen gedrukt worden'. In 1772 daarentegen is de tekst uitgebreid tot 'Dit boek, zal zeer profytelyk mogen gedrukt worden'. Het wachten is op losse teksten met de gezochte goedkeuringen van De Carvajal en De Clercq.

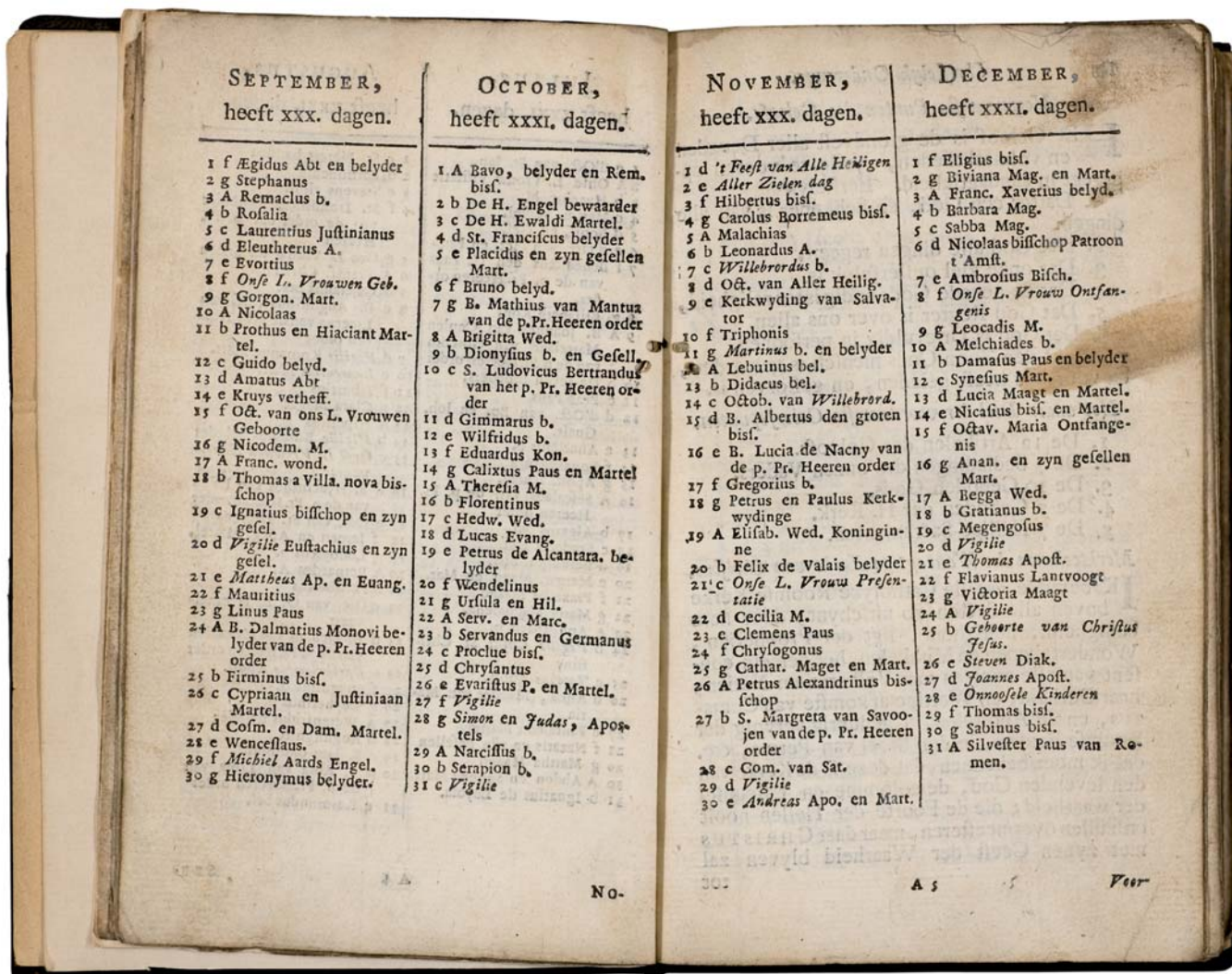
Omdat enorm veel van het kleine drukwerk inmiddels verdwenen is, kan het zijn dat die goedkeuringen niet gaan opduiken. Hun bestaan kan echter wel aannemelijk worden gemaakt. In de bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen zit onder de signatuur 3118E14 een convoluut met 87 drukwerkjes die, voorzover gedateerd, afkomstig zijn uit de periode 1686-1751. Door deze bron wordt duidelijk dat bijvoorbeeld de door Polman als karakteristiek voor het kerkboek geciteerde lofzang op Willibrordus al op 16

5 ▶
De goedkeuring van een kleine inlas, die later voor het hele boek is gebruikt (Utrecht UB, 323 K 6, p. 398* naar 395).

6 ▶
Voorbeeld van een onderdeel van het Vermeerdert paradysken, dat eerder al los is uitgegeven (Antwerpen, Bibliotheek Ruusbroecgenootschap, 3118 E 14).

augustus 1718 door De Carvajal is goedgekeurd (afbeelding 6). Ook allerlei andere onderdelen, zoals de lofzang op Franciscus van Assisi, blijken in hun vorige leven als los, klein drukwerk stuk voor stuk te zijn goedgekeurd en al gauw vijftig jaar of meer ouder te zijn dan Polman kon vermoeden. Van de andere kant leert een vergelijking met *Den dag van een christen* dat de ochtend- en avondgebeden ontleend zijn aan een bron waarvan bij de eerste druk van de *Godvruchtige leidsman* en *Het vermeerdert paradysken* de inkt nog maar net droog kan zijn geweest. Kortom, onze eenige tweeling heeft veel weg van een convoluut waarvan de losse onderdelen inmiddels ontdaan zijn van hun goedkeuringen en voorzien zijn van een doorlopende paginering. Het bedrieglijke daarvan is dat de leeftijd van de afzonderlijke teksten gemakkelijk verkeerd wordt ingeschat. Zo wordt in *Van Duinkerkens Bloemlezing* uit de katholieke poëzie het gedicht *Peist eer gy*

reist, ontleend aan een *Godvruchtige leidsman* van 1780, onwillekeurig geplaatst in het uitgavejaar 'of iets eerder', terwijl het in werkelijkheid zeker honderd jaar ouder is.

Als we nog eens goed kijken naar het titelblad van de *Godvruchtige leidsman*, lezen we dat het kerkboek is samengesteld door een pater van de orde der predikheren. Door het grommel met de goedkeuringen en het ontbreken van de verplichte keur uit de eigen orde heb ik lang vermoed dat ook deze informatie een bedriegertje was, te meer omdat de betrokkenheid niet bevestigd werd door bibliografieën van het werk van leden van die orde of door een opeenstapeling van specifieke dominicaanse devoties. Wat de devote oriëntatie betreft heeft Polman volkomen terecht opgemerkt dat het kerkboek voor 'elck wat wils' te bieden had: 'de kerkgangers zowel van seculieren als regulieren konden het boek ter hand nemen en voor een

7▲ De kalender met zijn Dominicaanse zaligen en heiligen en met St. Nicolaas als patroon van Amsterdam (Utrecht UB, 323 K 6).

ogenblik irenisch boven gebruikelijke rivaliteiten uitstijgen'.

Nu ik *Het vermeerderd paradysken* opnieuw ter hand heb genomen, meen ik mijn reserve te kunnen laten varen en durf ik de stelling aan dat het toch om het werk van een predikheer gaat en zelfs dat deze predikheer in Amsterdam gezocht moet worden. De sterke band met de dominicanen blijkt uit de kalender van de heiligendagen. Niet alleen de heiligen maar ook de zaligen van de orde staan erin en worden ook uitdrukkelijk als zodanig benoemd. Op zich zou dat nog kunnen samengaan met de Antwerpse oorsprong uit het impressum. Daar zat immers het klooster van waaruit de Amsterdamse staties werden bemand en de kerk op het frontispies heeft eerder Antwerpse dan Amsterdamse maten (afbeelding 8). Bovendien situeren zowel het onderschrift van het frontispies als het impressum uit 1750 de boekverkoper in Antwerpen. Van Crajenschot weten we echter te goed dat hij geen Sinjoor was en voor wie nog mocht twijfelen doet de kalender de deur dicht. Ze is uitdrukkelijk Noord-Nederlands en daarbinnen Amsterdam. Dat blijkt uit de toevoeging bij Sint Nicolaas dat hij patroon van Amsterdam was, terwijl in de kalender geen enkele andere heilige op een soortgelijke manier aan een stad gekoppeld wordt (afbeelding 7).

Eenmaal in Amsterdam aangeland ligt het voor de hand de predikheer een naam te geven, maar dat is niet gelukt. In de achttiende eeuw waren er in de stad aan de Amstel twee staties die door dominicanen werden bediend. De namen van de paters, die er rond 1750 werkten, zijn bekend: Jacobus Janssens, Philippus Kuylert, Petrus Becaff en mogelijk nog een vierde pater. Maar wie van hen Crajenschots dubbelgetitelde kerkboek heeft samengesteld, blijft onzeker. Als het telt dat van de drie met naam bekende paters Janssens de oudste en vermoedelijk ook de belangrijkste was, is hij kandidaat. Zijn directe collega Kuylert onderscheidt zich in het gezelschap als de enige die in Amsterdam is geboren. Zijn trouwheid van huis uit met de godsdienstige mentaliteit in het noorden van de Nederlanden kan voor hem pleiten. Het blijft echter gissen.

Heel deze door bedriegertjes gehinderde zoektocht zou gezien kunnen worden als veel gedoe om weinig tot niets, maar is dat allerminst. Eerder is al vermeld dat Crajenschot succes heeft gehad met zijn kerkboek. Hier kan daaraan worden toegevoegd, dat in 1772 niet hij aan de haal gegaan is met het oude 'paradysken' van de Stichters, maar zij met dat van hem en dat nadien veel collega's dat

hebben gedaan. Het onooglijke en misleidende kerkboek uit 1750 heeft tot diep in de negentiende eeuw in rooms-katholiek Nederland tot de meeste populaire onder de dikkere gebedenboeken behoord en is ook enige tijd vanuit Turnhout en Mechelen verspreid. Des te opmerkelijker blijft het dat het oudste, nog bewaarde exemplaar ontbreekt in de 'roomse' bibliotheken en alleen dankzij de 'concurrent' bewaard is gebleven.

Deze bijdrage begint met een probleem rond niet goed ontsloten collecties. Aan het slot komen we daar weer bij terug. Aan ontsluitingsproblemen inzake de oude drukken lijkt de Short Title Catalogue Netherlands een eind te hebben gemaakt. Toch zit ook daarin nog een opmerkelijke leemte, waar het gaat om het katholieke boek met een schuiladres.

Bron

De genealogische informatie is verstrekt door Corinne Staal (Stadsarchief Amsterdam) en is afkomstig uit de doopboeken van Rooms-Katholieke Statie 't Boompje te Amsterdam, inv.nr. 322-323.

Literatuur

- Clemens, Theo, *De godsdienstigheid in de Nederlanden in de spiegel van de katholieke kerkboeken, 1680-1840* (Tilburg, 1988), 2 dln. (dissertatie).
- , 'Franciscus Kenninck (1859-1937): aartsbisschop tussen Oud-Bisschoppelijke Clerezie en Oud-Katholieke Kerk'. In: *Trajecta*, 10 (2001), p. 30.
- , 'Met dank aan de censor: de informatieve waarde van precensuursporen in katholiek drukwerk uit de Nederlanden'. In: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, 13 (2006), p. 7-31.
- Duinkerken, Anton van, *Dichters der emancipatie : een bloemlezing met inleiding* (Bilthoven, 1939), (dl. 3 van *Bloemlezing uit de katholieke poëzie van de vroegste tijden tot heden*).
- Laarhoven, J. van, 'De Nederlandse kerkboeken in de negentiende eeuw : notities voor een catalogoog De Graaf'. In: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, 20 (1978), p. 14-30.
- Parmentier, F.J., *La bibliothèque jansénienne de l'Église d'Utrecht : répertoire d'imprimés janséniens et anti-janséniens des principaux fonds vieux-catholiques de Hollande, qui ne figurent pas encore dans les bibliographies spécialisées courantes* (Amsterdam, 1980).
- , *Titels die ontbreken in de gedrukte catalogi van de Centrale Oud-Katholieke Bibliotheek en in de bibliografieën van Wilaert en Van Beek*. Getypt (Utrecht, 1979).
- Polman, P., *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw* (Hilversum, 1968), 3 dln.

